

आदिवासी मुलांच्या समस्या : एक अभ्यास

प्रा. गव्हाणे राजेंद्र रामचंद्र
एम.एच. कॉलेज, ठाणे

‘सांगा आम्ही कंस जगायचं? हसत हसत की रडत रडवत?’ कवी मंगेश पाडगावकर यांच्या सगळ्यांना हा सवाल होता. या जगाच्या पाठीवर हसत जगण्याचं भाग्य फार कमी लोकांच्या वाटयाला आलेलं असतं. रडत रडत आयुष्यच बहुतेकांच्या वाटयाला येतं.

महागाई, टंचाई व भाववाढीनं साधं माणसासारखं जगणंही अशक्य व्हावे अशी स्थिती गोरगरीबांची व सर्वसामान्यांच्या वाटयाला आली आहे. कुत्र्या मांजराप्रमाणे यांचे सर्व प्रयास भाकरीसाठी चाललेले असतात. कारण भुकेची आग शांत करण्यासाठी माणसाला काहीही करावं लागत. यावरून जगणं किती अवघड झालंय याची कल्पना करवत नाही. मिळेल ते अन्न खाऊन आत्मा शांत करताना शरीराचं योग्य भरण पोषण कसं होणार? यातूनच आज कुपोषणाचा जन्म झाला असून ही समस्या आता फक्त आदिवासी बालकांच्यापुरती मर्यादित राहिली नाही. महाराष्ट्र राज्यात १६ आदिवासी जिल्हे आहेत. त्यात कमी अधिक प्रमाणात आदिवासी लोक राहतात. देशाच्या उभारणीत या समाजाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. राष्ट्राची एकता, बंधुता, समता राखण्यासाठी या समाजाने आजवर अनेक कुर्बान्या दिल्या आहेत. पण देणाऱ्याने देत जावे आणि घेणाऱ्याने घेत जावे या म्हणी प्रमाणे आजची परिस्थिती आहे, म्हणूनच आदिवासी समाजात समस्याच समस्या आहेत. मग ती शेतकऱ्यांची असो, आदिवासी महिलांची असो किंवा बालकांची असो पण सध्या आदिवासी समाजात बालकांच्या समस्यांनी उग्र रूप धारण केले आहे, त्याचा परिणाम निष्पाप जीवांना भोगावा लागतो.

कुपोषण, बालमृत्यू, बाल कामगारांचे शोषण, तस्करी, शैक्षणिक अडचणी अशा समस्या आदिवासी बालकांना भेडसावत आहेत.

१) कुपोषण :

कुपोषण ही फक्त आदिवासी बालकाची समस्या नाही तर संपूर्ण भारतामध्ये कुपोषणाच्या समस्येने गंभीर रूप धारण केले आहे.

० ते ५ वर्षे वयोगटातील मुलांचे वजन सामान्यतः वयोमानानुसार आणि आलेखानुसार कमी भरणे आणि त्याला अनुसरून शारीरिक लक्षणे दिसणे म्हणजेच कुपोषण होय. कुपोषणामुळे

रोगप्रतिकारशक्ती कमी होत जाऊन मुले वेळोवेळी शारीरिक आजारांना बळी पडतात. बऱ्याच वेळा मुलांमध्ये मानसिक विकृतीसुद्धा दिसून येते.

कुपोषणाचे दोन प्रकार आहेत. त्यापैकी पहिल्या 'पीईएम' म्हणजे प्रोटीन एनर्जी मालन्युट्रीशन आणि दुसरा म्हणजे मायक्रोन्युट्रीएट डिफिशिएन्सी. भारतात पहिल्या म्हणजे 'पीईएम' प्रकारचे कुपोषण आढळते. या प्रकारचे कुपोषण पोष्टीक आहाराच्या कमतरतेमुळे होते. बालकाचे वय आणि वजन यांच्या तुलनेद्वारे कुपोषणाच्या श्रेणी ठरतात.

कुपोषणाच्या श्रेणी खालीलप्रमाणे :-

१. ९० ते ११०% सामान्य पोषण
२. ७५ ते ८९% प्रथम श्रेणी सौम्य कुपोषण
३. ६० ते ७४ % द्वितीय श्रेणी मध्यम कुपोषण
४. ५९% पेक्षा कमी तृतीय श्रेणी कुपोषण (<http://www.phahaar.in>)

राज्यातल्या १६ आदिवासी जिल्ह्यात दरवर्षी अन्नाअभावी हजारो आदिवासी बालके कुपोषणाने टाचा घासून तडफडून मरतात. त्या मृत्यूची नोंदही सरकार दफ्तरात नसते. मेळघाटसह महाराष्ट्रातल्या आदिवासी भागातील बालमृत्यूकांडे दरवर्षीच चव्हाटयावर आली. राज्य सरकारने यापुढे आदिवासीच्या, गरीबांच्या एकाही बालकाचा कुपोषणामुळे मृत्यू होणार नाही

अशी ग्वाही देत विशेष योजनांची धडाक्याने अंमलबजावणी केली. जिजाऊ आहार योजना, जिजामाता बालक पोषण आहार योजना आदिवासी भागात शंभर पाळणाघरे सुरू करण्याची घोषणा झाली, पण प्रत्यक्षात मात्र पुरोगामी महाराष्ट्रात ही कोवळी पानगळ थांबलेली नाही.

महाराष्ट्रात पाच वर्षाखालील ४२ टक्के बालकाचे वजन कमी, ५९ टक्के बालकांची वाढ खुंटल्याचे आढळत आहे. गेल्या चार वर्षात राज्यात १ लाख १७ हजार बालकांचे कुपोषणामुळे बळी गेले आहेत. गेल्या वर्षात म्हणजे २०११ मध्ये दहा महिन्यात सप्टेंबर अखेर १७ हजार ६८८ कुपोषित बालकांचे मृत्यू झाले. फक्त मेळघाटातच १४ हजार ५८३ बालके कुपोषणामुळे दगावली, चंद्रपुर जिल्ह्याच्या आदिवासी भागातच वैद्यकिय सुविधा पुरविणाऱ्या डॉ. अभय बंग यांनी सरकारच्याच आदेशानुसार राज्यातल्या कुपोषित बालके आणि कुपोषित मातांचे सर्वेक्षण करून सरकारला अहवाला दिला होता. कुपोषण रोखण्यासाठी कुपोषित बालकांचे मृत्यू टाळण्यासाठी त्यांनी आपल्या अहवालात शिफारशीही केल्या होत्या, पण या अहवालातल्या

शिफारशींची अंमलबजावणी करू असे आश्वासन देण्यापलीकडे सरकारने काही केले नाही. परिणामी ही समस्या अधिकच गंभीर झाली.

मेळघाटसह चंद्रपूर, ठाणे, रायगड, यवतमाळ, गडचिरोली, अमरावती, नाशिक व नांदेड या जिल्हयातल्या आदिवासींच्या गर्भवती महिला आणि आदिवासींच्या बालकांची कुपोषणाची समस्या अधिकच बिकट झाल्याचे नंदी संस्थेने केलेल्या अहवालात नमुद करण्यात आले आहे. आदिवासींच्या पाडयापर्यंत पोषण आहार योजना पोहोचल्याचे तिची अंमलबजावणी व्यवस्थित सुरू असल्याचे कागदी घोडे प्रशासनाने नाचवले. प्रत्यक्षात मात्र आदिवासी माता आणि त्यांच्या बालकांना पोषण आहार मिळतच नाही.

गर्भवती मातानांही वेळेवर औषधे, पोषण आहार मिळत नसल्याने त्यांची जन्मजात बालकेही कुपोषित असतात.

२) बालमृत्यू :-

कुपोषणाबरोबरच आदिवासी भागात बालमृत्युचे प्रमाण मोठया प्रमाणात आहे. आज कुपोषण बरोबर बालमृत्यु समीकरण बनले आहे. आदिवासी भागात आजसुध्दा व्यक्तीला मुलभुत सुविधा मिळत नाहीत. अनेक पाडयावर वैद्यकिय सुविधाचा गंधसुध्दा नाही. त्यामुळे बालमाता आपल्या मुलास घरगुती उपचार पध्दतीचा वापर करतात. या उपचाराने जर बालक बरे झाले नाही तर त्यास उपचारासाठी अन्य ठिकाणी घेऊन जातात, पण त्यावेळी परिस्थिती हाताबाहेर गेल्यामुळे बालकाचा मृत्यु होतो.

नांदेड, लातूर, चंद्रपूर, गडचिरोली, नंदुरबार, बीड, नाशिक या जिल्हयामध्ये उन्हाळयामध्ये तापमानाचे प्रमाण जास्त असते. त्याचाही परिणाम या बालकावर होतो. उन्हाळयात पाण्याविणा व चाराविणा येथील पशू मोठया प्रमाणात मरत पावतात, मग बालकाची काय अवस्था असेल या उन्हाच्या कडाक्याने बालमृत्यू बरोबरच गर्भवती स्त्रीयांनादेखील मृत्युच्या सामोरे जावे लागते.

३) शोषण :-

कुपोषण, बालमृत्यू या संकटातून जी मुले बचावतात त्यांना पुढे धुर्त लोकांपासून सावध राहावे लागते. कारण मुळात आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती गरीबीची असल्याने मुलांचे पालक त्यांना कामासाठी जवळच्या शहरात पाठवतात. अशावेळी मालक लोक अशा बालकांकडून ज्यादा काम कमी दाम या मंत्राचा वापर करून या बालकांचे शोषण करतो, त्यांना वेळेवर जेवण देत नाहीत, दिले तरी शिळे, खराब झालेले आजारीपणातसुध्दा काम करावयास लावतात.

४) तस्करी

वर्तमान काळात आदिवासी भागात बालकाच्या तस्करीचे प्रमाण वाढले आहे. दुर्गमभाग, अज्ञान, अंधश्रद्धा यांचा फायदा घेऊन ही तस्करी केली जाते. अशा बालकाचे शरीरातील अवयव (किडनी) काढून घेतले जाते. मुलींचे लैंगिक शोषण करून त्यास देह विक्रीसाठी शहरात किंवा परदेशात पाठविले जाते. अनेक बालकांना वेठबिगारी कामगार म्हणून ठेवले जाते.

अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य आणि वारंवार होणारी प्रसूती याबाबी कुपोषण वाढवताना दिसतात. त्यात आदिवासी स्त्री मुळात शोशिक, अबोल, काबाडकष्ट करणारी, पोटाला चिमटा घेऊन नवऱ्याचे आणि मुलांचे पोषण करणारी असते. आदिवासी पुरुष बहुधा थोडेसे निष्क्रिय, व्यसनी असतात. ती वर्षातील पाच ते सहा महिने पहाटे चार ते पाच वाजल्यापासून सायंकाळी चार ते पाच वाजेपर्यंत तेंदुपत्ता, बांबु कटाई, गोटा वेचणी, पळसाची पाने गोळा करणे, भात लावणी, कापणी वगैरे कामे करते. पुन्हा वेळप्रसंगी कंत्राटदारांच्या बांधकामावर शासकिय रोजगार हमी योजनेवर काम करून कुटूंबाचा गाडा ओढते. त्यामुळे मुलाच्या पालनपोषणाकडे लक्ष देऊ शकत नाही. त्यात तुटपुंजा प्रपंच सांभाळून जे काही मुलांचे पालनपोषण करते त्यातून त्याच्या समस्यांवर मात होऊ शकत नाही.

सारांश :- भारतात जन्मलेल्या बालकांपैकी ५० बालके ही कुपोषित असतात, जगातील ३ कुपोषित बालकांमध्ये १ भारतीय आहे, तर भारतात जन्मलेल्या पाच बालकांमधील एक सुदृढ बालक आहे असे अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांनी दाखवून दिले आहे, पण सरकार हे अहवाल मान्यच करीत नाही. मग त्यावर उपाय योजनांचे तर नावच घेऊ नका. गडचिरोली जिल्ह्यात आदिवासी जनतेत सामाजिक कार्य करणारे कार्यकर्ते डॉ. अभय बंग यांची 'सर्च' ही संघटना आदिवासी बालकाच्या आरोग्यविषयक समस्या

संदर्भात मोठे काम करीत आहे. या संघटनेने नेहमीच सरकारचे कुपोषणाचे आकडे फेटाळून लावले आहेत. महाराष्ट्र शासनाने कमी बळी दाखवावेत आणि डॉ. बंग यांनी आपले आकडे जाहिर करावेत असा प्रकार दरसाल सुरू असतो. यंदा तर सरकारने कुपोषण बळी नावाची काही समस्या या राज्यात गंभीर स्वरूपात आहे हेच अमान्य केले आहे.

शहरी आणि ग्रामीण भागाच्या तुलनेत आदिवासी भाग मागासलेला आहे. म्हणून तेथील बालकांच्या समस्यासुद्धा अधिकच आहेत. अमेरिकेतील केब्रीज विद्यापीठातील एका शास्त्रज्ञाने २१ व्या शतकातील महासत्ता देश कोण असेल? यावर संशोधन केले आणि त्यांच्या प्रमुख दावेदार म्हणून भारताचे नाव जाहिर केले. त्यामागील कारण म्हणजे एकुण जगातील तरुणांमध्ये (१ ते

३० वर्षे) ४०% तरुण भारतामध्ये आहेत. या संशोधन पुस्तकाचे प्रकाशन देशाचे मानव व मनुष्यबळ विकास मंत्री श्री. कपील सिब्लल यांच्या हस्ते नवी दिल्ली येथे सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात झाले. याठिकाणी देशातील राज्यकर्त्यांनी आत्मपरीक्षण करावे की, आपण या ४०% तरुणांना किती सुविधा देतो आणि कोणत्या प्रकारच्या व कशा? आणि आदिवासी बालकांपर्यंत यातील किती पोहचतात.

शेवटी मनामध्ये प्रश्न उभा राहतो की, सरकारने २०११ ते २०१० मध्ये जी जनगणना जातीच्या, धर्माच्या आधारावर केली ती कोणत्या जाती, धर्मातील तरुणाची सत्ता या देशावर येईल आणि वेगळ्या राजकारणात सुरुवात होईल अशी तर नसेल ना!

संदर्भ सूची :

1. Mishra, Arima (2010) : Health, Illness And Medicine Ethnographic Reading, Orient blackswan, New Delhi.
2. Ahuja, Ram (2006) : Indian Social System, Rawat Publication, New Delhi.
3. <http://www.krushival.in>
4. <http://www.phrahaar.in>